

УДК [572.2:904](477.51)«10/12»
DOI: 10.20535/2307-5244.47.2019.158267

Ю. В. Долженко

Інститут археології Національної академії наук України

Yu. Dolzhenko

Institute of Archaeology

of the National Academy of Sciences of Ukraine

**СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ
X–XIII СТ. ЗА ДАНИМИ КРАНІОМЕТРІЇ**

*Rural Population of Chernihiv-Siverian Region
of 10th — 13th Cent. According to Craniometric Data*

В статті розглядаються етнічні ознаки на людських черепах із давньоруських сільських та дружинних могильників Чернігово-Сіверщини X–XIII ст. Територіальні межі дослідження охоплюють землі, що входили до складу Чернігівського князівства у X–XIII ст. (Задесення та Посейм'я), без Муромо-Рязанського князівства та Тмутаракані. Село і місто досліджено окремо. Хронологічні межі дослідження охоплюють період з X ст. до середини XIII ст., що відповідає добі Давньої Русі (розвинуте середньовіччя). За нашими даними, при залученні нового матеріалу з Чернігово-Сіверщини та території Київської Русі, підтверджується висновки Т. І. Алексєєвої про подібність населення міста Чернігова та навколишніх сіл за антропологічними даними. Визначено, що жіноча та чоловіча сільські серії з Чернігово-Сіверщини склались на різній антропологічній основі.

Ключові слова: краніометрія, палеоантропология, давньоруський, Чернігівщина, князівство, поховання, Чернігово-Сіверщина.

The article deals with ethnic features on human skulls from Ancient Russian rural and Brigade burial grounds of Chernihiv-Siverian region (the 10th — 13th Cent.) without Murom-Ryazan principality and Tmutorokan. The villages and

towns are studies separately. General male group (105 skulls) has dolichocranic case brain. The altitudinal diameter of the skull and the otic height are moderate. The width of frontal bone belongs to moderate measurements. The face is moderately high and mesognatic. The orbits are moderately high. The nose is low, moderately wide, and moderately protruded. The nasal bridge is high. These features indicate the Caucasoid race. The face is strongly horizontally profiled. The canine fossa in rural series is shallow. The male rural series is related to Pontian type of Slavic tribes according to general anthropological typology. It also has dolichocranic type with moderate face as well as siverians, radymychs, drehovychs, and kryvychs from Smolensk and Tver. Consequently the hypothesis of P. Pokas about the mesocranic case brain as typical feature of Ancient Russian population of Chernihiv and Chernihiv-Siverian region is not valid.

Female group of Chernihiv and Chernihiv-Siverian region (103 skulls) has mesocranic cas brand. The cranial base lenth and horizontal circumference via craniological point ofrion are moderate. The altitudinal diameter of the case brain is moderate. The forehead is moderately wide. The face is mesognatic, moderately high and wide, strongly profiled. The orbits are moderately high. The nasal hole is moderately wide. The nasal bridge is high. The nose is strongly protrudes. Generally female skulls also belong to Caucasian race according to craniological data. Female series from Chernihiv-Siverians region belongs to polian tribes (Kyivan polian women) with mesocranic case brain, moderately wide face and strongly protruded mesorhynic nose according to general anthropological typology. Generally after canoniacial analysis in craniometry the probed group is similar to skulls from Chernihiv. It is possible to confirm the conclusions of T. Aleksieieva about the similarity of Chernihiv population to the population of surrounding villages according to anthropological data. Female and male rural series from Chernihiv-Siverian region have been formed on different anthropological basis.

Keywords: craniometry, paleoanthropology, oldrussian, Chernihiv region, entombment, Chernihiv-Siverian region.

Інтерес вітчизняної історіографії до окремих давньоруських земель — давній і постійний. Вже в XIX — на початку XX ст. побачила світ низка робіт, у яких було зроблено спроби розглянути історичний розвиток Давньої Русі IX–XIII ст. у регіональному вимірі. Їхні автори — П. В. Голубовський, Д. І. Багалій (Багалей, Д. И. 1882), М. В. Довнар-Запольський (Довнар-Запольский, М. В. 1891), М. С. Грушевський (Грушевський, М. С. 1992, с. 8–314], В. Г. Ляскоронський (Ляскоронский, В. Г. 1901, с. 404–457), М. П. Дашкевич (Дашкевич, Н. П. 1878, с. 69–129), А. М. Андріяшев (Нарис історії колонізації...), В. Е. Данилевич (Очерк истории Полоцкой... 1896), П. П. Толочко (Толочко, П. П. 1985, с. 8–11), А. К. Зайцев (Зайцев, А. К.

2009), А. Л. Монгайт (Рязанская земля... 1961), В. П. Пашуто (Очерки по истории Галицко-Волынской... 1950) — створили значні для свого часу праці, якими підсумували розрізненні дослідження; зібрали всі відомі тоді джерела з історії Галицької, Волинської, Київської, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Полоцької та інших земель Русі. Щодо краніологічних досліджень, ми знайомі тільки з антропологією давньоруських міських центрів і великих територій на кшталт Правобережжя, Лівобережжя Дніпра та Середньої й Нижньої Наддніпряни, а з антропології давньоруських земель на сьогодні існує одна монографія С. Л. Санкіної — «Етнічна історія середньовічного населення Новгородської Землі» (Санкіна, С. Л. 2000).

За переконанням А. Н. Насонова (Насонов, А. Н. 1951, с. 33–217), історики, археологи, лінгвісти, етнографи, культурологи прийшли до висновку, що всі процеси та події давньоруського життя можна проаналізувати й вивчити лише за регіонами — князівськими землями. Таке дослідження і на нашу думку дає можливість не тільки виявити та конкретизувати на якісно новому рівні антропологічні особливості населення окремих територій, але й простежити загальні закономірності, які характеризують Давньоруську народність у цілому.

Краніологія — один із розділів антропології, об'єктом дослідження котрої є серії черепів і варіації їх будови в різних популяцій людини. Краніометричні дані завдяки уніфікованим прийомам вимірювань у методичному аспекті забезпечують можливість порівнювати різні краніологічні серії та палеоантропологічні матеріали з досліджуваної території та сусідніх областей, що робить їх вагомим інструментом пізнання расогенетичних процесів, особливо з огляду на завдання № 1, яке поставив О. П. Моця (Моця, О. П. 1993, с. 140) на сучасному етапі створення концепції української нації.

Дослідження фізичного типу давньоруської людності важливе не тільки для виявлення багатьох спірних питань у давній історії Чернігово-Сіверщини та сусідніх земель. Воно може виявитися суттєвим також і для розуміння етногенезу сучасного народу України.

До ядра Чернігівського князівства автор залучив і Курське Посейм'я, яке займало особливе місце як у складі Чернігово-Сіверщини, так і в складі переяславських володінь другої половини XI ст., першої половини XII ст. Історію належності Курська детально розглянув А. К. Зайцев (Зайцев, А. К. 2009). Нагадаємо лише, що за «заповітом» Ярослава місто на р. Тускари входило до складу Переяславської землі. Потім у кінці XI ст. (ймовірно, після рішення Любецького з'їзду князів 1097 р.) Посейм'я передано Олегу Святославовичу. Однак 1127 р. чернігівські князі втрачають контроль над Курським Посейм'ям. Аж до 1136 р. воно перебувало під впливом Переяслава. В подальшій боротьбі за Курськ верх знову взяли Ольговичі. За розрахунками А. К. Зайцева (Зайцев, А. К. 2009), за 100 років після смерті Ярослава

Курськ належав Переяславському князівству понад 60 років, а також приблизно 40 років Посейм'я контролював чернігівський князь (Зайцев, А. К. 2009). З кінця 1150-х рр. Курськ остаточно підкорений Чернігівській землі (Коринный, Н. Н. 1992, с. 74).

З писемних джерел та за результатами археологічних досліджень відомо, що за часів середньовіччя на Чернігово-Сіверщині були присутні представники різних слов'янських племен та різної етнічної належності. Немає сумнівів, що відомості про антропологічний склад, походження та генетичні зв'язки населення регіону в X–XIII ст. надзвичайно важливі для вивчення історії середньовічної людності Східної Європи. Втім, на сьогодні антропологічні матеріали з Чернігово-Сіверщини рідко ставали об'єктом наукового дослідження, що й обумовлює актуальність обраної теми.

Першу роботу з антропології Чернігівської землі у тезовому варіанті опублікував 1985 р. П. М. Покас (Покас, П. М. 1985, с. 31–33). Науковець указав середню тривалість життя населення міст — 39,5 року і сіл — 37,3 року. Окрім того, вперше дослідив довгі трубчасті кістки похованих, що дало можливість вирахувати довжину тіла небіжчиків з Чернігівської землі. За даними П. М. Покаса (Покас, П. М. 1985) в мешканців міста вона становила 170,6 см (160,5 см у жінок), а для сільського населення — 165,3 см (157,4 см у жінок).

П. М. Покас (Покас, П. М. 1985) навів і характеристику черепної коробки (мезо-доліхокранія), для даної території, але, на жаль, не вказав, для села чи для міста, і такий підхід також нам не говорить однозначно: доліхокранія чи все-таки мезокранія? Тому на ці питання слід відповісти нам. Взагалі то для визначення даного покажчика черепної коробки в підручниках з антропології такого терміну як мезо-доліхокранія, немає (Рогинский, Я. Я. & Левин, М. Г. 1987). Краніометрія — дуже точна наука, тому, на нашу думку, вживання такого терміну як мезо-доліхокранія або мезо-брахікранія є вкрай заплутаним.

Як відзначила Л. В. Ясновська (Ясновська, Л. В. 2010, с. 216–225), П. М. Покас додатково провів палеоантропологічні дослідження серії черепів з курганных некрополів Середнього Подесення (Шестовиця, Табаївка, Гушин, Клонів, Жукля, Комань). Це дало змогу зробити висновок про змішаність антропологічних типів похованих, що стало результатом етнічної неоднорідності контингенту князівських дружин у міжріччі Десни та Дніпра (Покас, П. М. 1988б, с. 123–125).

Автор опрацював 208 черепів з сільських могильників Чернігово-Сіверщини (105 чоловічих та 103 жіночих).

На сьогодні автору вдалось об'єднати в одну сільську групу 111 чоловічих черепів, але у зв'язку з фрагментарністю частини матеріалу в цілому виходить серія зі 105 черепів (Табл. 1).

Табл. 1. Середні розміри та індекси сільської серії чоловічих черепів з Чернігово-Сіверщини X–XIII ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	s	m(M)	ms	min.	max.
<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>	<i>IV</i>	<i>V</i>	<i>VI</i>	<i>VII</i>	<i>VIII</i>	<i>IX</i>
1	Поздовжній діаметр	186,7	105	6,0	0,59	0,41	171,0	204,0
8	Поперечний діаметр	137,9	97	5,0	0,50	0,36	122,0	155,0
17	Висотний діаметр	135,3	89	5,7*	0,60	0,43	120,0	150,0
5	Довжина основи черепа	102,6	86	4,5*	0,48	0,34	89,0	114,0
9	Найменша ширина лоба	96,6	105	4,2	0,41	0,29	85,5	106,0
45	Вилічний діаметр	131,7	73	5,0	0,58	0,41	120,0	146,0
40	Довжина основи обличчя	98,6	55	5,8*	0,78	0,55	80,0	111,9
48	Верхня висота обличчя	67,4	83	3,7**	0,40	0,29	56,0	83,0
43	Верхня ширина обличчя	104,9	60	3,7	0,48	0,34	97,0	113,0
46	Середня ширина обличчя	96,2	47	4,4	0,64	0,45	86,0	106,5
55	Висота носа	50,4	84	2,7	0,30	0,21	43,0	84,0
54	Ширина носа	24,9	83	1,9	0,21	0,15	20,0	29,0
51	Ширина орбіти	41,8	80	1,9	0,21	0,15	37,0	48,9
52	Висота орбіти	32,2	85	1,9	0,20	0,14	28,4	36,0
20	Вушна висота	114,4	82	4,0	0,44	0,31	106,0	127,3
SC (57)	Симотична ширина	9,5	67	1,9	0,23	0,16	4,0	12,2
SS	Симотична висота	4,4	67	1,0	0,12	0,09	1,7	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,2	43	2,3	0,35	0,25	15,6	26,5
MS	Максилофронтальна висота	7,8	43	1,2	0,19	0,13	5,0	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,6	62	2,5*	0,32	0,23	17,9	29,8
DS	Дакріальна висота	12,1	62	2,1*	0,27	0,19	4,7	18,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,3	45	1,7*	0,26	0,18	-2,0	-9,0
32	Кут профілю чола від nas.	86,6°	62	4,7*	0,60	0,42	76,0°	97,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,1°	40	4,8*	0,75	0,53	68,0°	86,0°
72	Кут загальнолицьовий	84,2°	60	3,4*	0,43	0,31	76,0°	93,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	84,9°	33	3,4*	0,60	0,42	79,0°	92,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	76,5°	32	6,8*	1,20	0,85	58,0°	88,0°
75(1).	Кут випинання носа	28,7°	63	6,5*	0,82	0,58	14,0°	48,0°
77.	Назомаллярний кут	136,0°	78	5,1*	0,58	0,41	123,2°	150,0°
∠ Zm'	Зигмаксиллярний кут	125,9°	65	5,9*	0,73	0,51	114,0°	142,0°
	Надеренісся	2,4	67	0,8	0,10	0,07	1,0	4,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	518,8	41	12,1**	1,89	1,34	486,0	540,0

Продовження Табл. 1 ►

Табл. 1. Продовження

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Індекси								
8:1	Черепний	73,9	96	3,5*	0,35	0,25	66,3	84,0
17:1	Висотно-повздожний	72,7	86	3,1	0,34	0,24	62,4	86,0
17:8	Висотно-поперечний	98,2	82	5,1*	0,56	0,40	82,8	109,0
9:8	Лобно-поперечний	70,1	74	3,0**	0,35	0,25	62,1	76,9
20:1	Висотно-повздожний	61,8	55	3,2*	0,43	0,31	56,9	76,0
20:8	Висотно-поперечний	82,6	53	3,4	0,47	0,33	71,9	89,1
10:8	Коронарно-поперечний	85,6	57	3,0	0,40	0,29	78,1	91,7
9:10	Широтний лобний	82,1	58	3,0**	0,40	0,28	76,3	87,0
45:8	Поперечний фацио-церебральний	95,9	49	3,5**	0,50	0,35	85,2	101,5
48:17	Вертикальний фацио-церебральний	49,4	51	3,4	0,48	0,34	41,2	56,5
9:45	Лобно-вильчний	73,8	48	3,1**	0,45	0,32	66,8	80,6
10:45	Коронарно-вильчний	89,5	43	3,9	0,59	0,42	81,1	98,3
40:5	Випинання обличчя	96,6	45	5,1*	0,77	0,54	74,9	105,6
47:45	Загальнолицьовий	87,9	16	3,6**	0,90	0,64	83,6	95,3
48:45	Верхній лицьовий	51,1	62	3,0	0,38	0,27	44,8	57,4
54:55	Носовий	49,6	78	4,4*	0,49	0,35	40,8	61,3
DS:DC	Дакріальний	53,8	71	9,9*	1,17	0,83	32,8	85,7
SS:SC	Симотичний	46,2	77	9,1**	1,04	0,73	30,0	70,0
MS:MC	Максило-фронтальний	39,2	46	7,7	1,14	0,81	22,2	52,6
52:51	Орбітний	76,9	77	5,1	0,58	0,41	62,0	88,3
63:62	Піднебінний	81,2	36	8,9*	1,49	1,05	67,8	120,9
61:60	Щелепно-альвеолярний	114,3	31	6,1**	1,10	0,78	101,8	126,4

M — середня арифметична величина, **n** — кількість випадків, **σ** — середні квадратичні відхилення, **m (M)** — похибка середньої арифметичної величини, **ms** — похибка середнього квадратичного відхилення.

* Перевищує середні величини квадратичного відхилення.

** Менше за середні величини квадратичного відхилення.

Вона складається з таких поховань на могильниках: Липове (26 черепів) (Долженко, Ю. В. 2017, с. 122–143), Ліскове (сім) (Долженко, Ю. В. & Веремейчик, О. М. 2015, с. 83–90; ¹), Автуничі (12) (Долженко, Ю. В. 2018; Моця, О. П. 1997, с. 209–215), Шестовиця (12) (Зіневич, Г. П. 1962, с. 44, 45), збірна група сіверян (26); Білогорський Миколаївський монастир, с. Гочево, с. Лебедки, с. Красне, Мойсеївське городище, урочище Голубиця, на кордоні Дмитрівського та Льговського, с. Коробкіно, хут. Сетне (Алексеева, Т. И. 1973; Долженко, Ю. В. 2016, с. 19–41), хут. Зелений Гай (13) (Долженко, Ю. В. 2013, с. 43–55), Березовські кургани, с. Березанка (три) (Покас, П. М. 1992, с. 73–74), Гушин (10) (Долженко, Ю. В. 2018, с. 29–32), Жукля (один) (Яснівська, Л. В. 2010b, с. 216–225; Покас, П. М. 1988, с. 122).

Таким чином, чоловіча давньоруська сільська вибірка складається зі 105 черепів та характеризується доліхокранною черепною коробкою, при якій

¹ Моця, А. П. & Ільяшенко, Э. М. & Покас, П. М. Отчет о работе в с. Липовое Черниговской обл. — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАНУ). 1984/106. 34 с.

поздовжній діаметр великий, а поперечний — малий. У серії переважають доліхокранні (N=65), що нараховує 61,9% від вибірки, й мезокранні черепи (N=26), тобто 24,7% від вибірки. В середньому вибірка помірно доліхокрана (індекс 73,9). Брахіокранних черепів лише 5 — із поховань під шифрами 2085 та 2109 з Гушина; два черепа з поховань в Шестовиці: поховання 3 з кургану 52(51) та поховання 1 із кургану 76 (112), а також череп із поховання 2 кургану 3 Зеленогайського комплексу (Покас, П. М., & Осадчий, Є. М., & Приймак, В. В. 2007). Висотний діаметр черепа від базіона (135,3 мм) середній за величиною. Вушна висота помірна (114,4). Висотно-поздовжній індекс ортокранний (середній), висотно-поперечний характеризується акрокранією (високий). Горизонтальну окружність через краніометричну точку офріон виміряно на 41 чоловічому черепі, дані входять до категорії помірних розмірів (518,8 мм).

Широтні розміри лобної кістки перебувають у межах середніх величин. Ширина лоба змінюється в межах від дуже малих (найменша — 85,5 мм), до дуже великих розмірів (найбільша — 106,0 мм). Профіль лоба від назіона й від глабели — великий.

За абсолютними розмірами обличчя характеризуються помірною шириною на рівні вилиць (131,7 мм) і малою висотою (67,4 мм). Варіаційний ряд виличного діаметра розтягнутий (120,0–146,0 мм), переважають помірні величини. Широке обличчя (137,0–146 мм) виявлено тільки у дев'яти чоловічих черепів, а у 28 відзначено дуже малі та малі категорії розмірів (120,0–130,0 мм). За верхньолицьовим індексом обличчя середньовисоке (мезен), мезогнатне за загальним кутом випинання (84,2°). Загальнолицьовий індекс характеризується мезопрозопією (87,9). Орбіти помірно широкі й малої висоти. За покажчиком (76,9) вони мезоконхні (помірно високі), на межі з низьким індексом. Велику расоводіагностичну роль відіграють будова перенісся та ступінь випинання носових кісток. Ніс малої висоти та середньо широкий, мезоринний за індексом, помірно випнутий. Носові кісточки середньо широкі, перенісся високе. Симотичний і дакріальний покажчики помірні. Антропінна форма нижнього краю грушоподібного отвору становить 70,5%, передньоносові ямки зафіксовано тільки в 30,0% черепів. Значені риси будови носового відділу вказують на європеїдність.

Назомалярний кут лише у п'яти з 78 випадків великих розмірів (поховання під шифром 2109 — Гушин; поховання під шифром 1903 — Білогорськ-Миколаївський курганний могильник (зі збірної групи сіверян); поховання 24 з кургану 52 та пох. 1 із кургану 24 — Шестовиця; поховання 11 з кургану 3 — хут. Зелений Гай), у середньому на верхньому рівні горизонтальне профілювання обличчя (136,0°) різке, так само малі розміри має кут профілювання обличчя й на рівні передньоносової ості (125,9°), в групі зафіксовано тільки два великих розмірів за світовими стандартами (Алек-

сеев, В. П. & Дебец, Г. Ф. 1964), Липове, курган 8, поховання під шифром 5951 та поховання 2 із Ліскового. Глибина іклової ямки в сільській групі мала.

Загалом у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено в 21 випадках з 50 (42,0%), нижчими за стандартні величини квадратичного відхилення виявлено за дев'ятьма ознаками (18,0%), а за 20 ознаками (40,0%) величини квадратичного відхилення вкладаються в стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна порушувати питання про морфологічну неоднорідність групи.

При використанні типології В. Д. Дяченка (Дяченко, В. Д. 1993, с. 151–166), виявилось, що чоловіча сільська серія наближається до понтійського антропологічного типу східнослов'янських племен (Табл. 2).

Табл. 2. Окремі середні розміри та індекси чоловічих черепів з Чернігово-Сіверщини X–XIII ст. та зіставлення їх з Неопонтійським (Понтійським) краніологічним типом (Дяченко, В. Д. 1986, с. 240; Дяченко, В. Д. 1993, с. 151–166).

№ за Маргіном	Ознаки	♂	
		М	М
		Чернігово-Сіверщина	Понтійський
1	Поздовжній діаметр	186,7	185,1–188,6
17	Висотний діаметр	135,3	136,7–137,7
45	Виличний діаметр	131,7	130,2–133,2
48	Верхня висота обличчя	67,4	68,5–73,1
72	∠ загальнолицевий	84,2°	85,0°
74	∠ альвеолярної частини обличчя	76,5°	79,0° — 85,2°
75(1)	∠ випинання носа	28,7°	27,9° — 33,2°
∠ Zm'	Зигмаксиллярний кут	125,9°	121,4° — 127,0°
Індекси:			
8:1	Черепний	73,9	73,8–75,3
48:45	Верхній лицьовий	51,1	52,1–55,5
54:55	Носовий	49,6	47,7–52,3
DS:DC	Дакріальний	53,8	46,3–59,5
SS:SC	Симотичний	46,2	37,7–48,6

За типологією Т. І. Алексєєвої (Алексєєва, Т. И. 1973, с. 67), чоловіча вибірка вкладається в доліхокранний середньолиций тип, куди входять сіверяни, радимичі, дреговичі, смоленські та тверські кривичі. Отже, не підтверджується припущення П. М. Покаса про те, що давньоруське населення як Чернігова, так і Чернігово-Сіверщини мали типову мезокранну черепну коробку.

Жіноча загальна група Чернігово-Сіверщини складається зі 106 черепів. Вони характеризуються помірною масивністю, рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні. Довжина основи черепа та горизонтальна окружність через краніологічну точку офрі-

он помірні. Потилиця випнута добре, вона округла, розвиток потиличного рельєфу помірний. Висота вигину потилиці помірна (Табл. 3). Давньоруська група, на відміну від чоловічої серії, характеризується помірно широкою черепною коробкою, при великій її довжині (176,5 мм). У цілому, за черепним покажчиком (76,0) середньо видовженою формою черепа (мезокранія). Висотний діаметр черепної коробки середній. Лоб помірної ширини.

Обличчя середньої ширини (124,4 мм) й висоти, різко профільоване як на рівні орбіт, так і на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить $84,8^\circ$. Таким чином, обличчя мезогнатне. Верхній лицьовий індекс помірний (мезен). Загальний лицьовий також указує на помірно широке обличчя (мезопрозопія).

Орбіти помірної ширини та малої висоти. За покажчиком вони помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною шириною та висотою, за індексом (50,0) середньо широкий (мезоринія). Перенісся високе за симотичним і середнє за дакріальним індексом. Кут випинання носа, виміряний на 58 черепах, — великий ($25,6^\circ$). У цілому за краніологічними ознаками жіночі черепа також належать до великої європеїдної раси.

Зіставлення квадратичних відхилень 48 основних ознак та індексів жіночих черепів із Чернігово-Сіверщини зі стандартними виявило, що в 22 випадках спостерігається підвищення мінливості (45,8%), у чотирьох — її зниження (4,3%). У цілому 54,1% ознак не збігається зі стандартними (Табл. 3). Однак відхилення від стандартної сигми (середні квадратичні відхилення) лише вказує на велику варіабельність ознак, що може виникати й унаслідок індивідуальних відхилень.

За класифікацією антропологічних типів, жіноча група з Чернігово-Сіверщини потрапляє до кола полянських племен (поляни київські), що характеризуються мезокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя й добрим випинанням мезоринного за покажчиком носа. Винятком є тільки носовий індекс, за яким ніс не вузький, а помірний, таким чином, трохи ширший за описаний краніологічний тип.

Табл. 3. Середні розміри та індекси сільської серії жіночих черепів з Чернігово-Сіверщини X–XIII ст.

№ за Маргіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>	<i>IV</i>	<i>V</i>	<i>VI</i>	<i>VII</i>	<i>VIII</i>	<i>IX</i>
1	Повздовжній діаметр	176,5	103	6,1	0,60	0,42	156,0	191,0
8	Поперечний діаметр	134,0	103	5,0	0,50	0,35	120,0	145,8
17	Висотний діаметр	129,2	80	4,8	0,53	0,38	120,0	143,0
5	Довжина основи черепа	96,9	78	3,9	0,44	0,31	88,0	108,0
9	Найменша ширина лоба	93,8	106	3,9**	0,38	0,27	83,0	102,0
45	Вилічний діаметр	124,4	74	4,9	0,56	0,40	114,0	134,1
40	Довжина основи обличчя	92,1	65	4,4	0,54	0,38	80,0	101,0
48	Верхня висота обличчя	64,0	86	5,0*	0,54	0,38	55,0	96,0
43	Верхня ширина обличчя	100,6	84	3,5	0,38	0,27	93,0	113,0
46	Середня ширина обличчя	90,5	67	4,3	0,53	0,37	80,0	105,0
55	Висота носа	48,2	85	2,5	0,27	0,19	42,0	55,0
54	Ширина носа	24,0	83	1,8	0,19	0,14	20,0	29,0
51	Ширина орбіти	40,3	87	1,8	0,19	0,13	36,0	44,9
52	Висота орбіти	32,0	87	2,1*	0,23	0,16	26,8	35,0
20	Вушна висота	109,3	87	4,6*	0,50	0,35	93,0	128,0
SC (57)	Симотична ширина	9,2	80	1,8	0,20	0,14	5,3	13,5
SS	Симотична висота	3,7	79	1,0*	0,11	0,08	1,6	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,4	46	2,0	0,30	0,21	16,2	23,5
MS	Максилофронтальна висота	7,0	46	1,1	0,17	0,12	4,9	8,5
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,0	73	2,3*	0,27	0,19	17,5	26,8
DS	Дакріальна висота	10,1	74	5,3*	0,23	0,16	5,3	15,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,5	39	1,9*	0,29	0,21	-1,0	-8,0
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	88,8°	54	4,2*	0,58	0,41	78,0°	99,0°
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	82,5°	28	4,7*	0,89	0,63	72,0°	90,0°
72	Кут загальнолицьовий	84,8°	62	3,3*	0,42	0,29	78,0°	93,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	85,7°	59	3,6*	0,47	0,34	78,0°	94,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79,9°	55	6,2	0,83	0,59	61,0°	93,0°
75(1).	Кут випинання носа	25,6°	58	5,5*	0,73	0,51	7,0°	33,0°
77.	Назомалярний кут	136,9°	78	6,3*	0,71	0,51	111,0°	150,0°
∠ Zm'	Зигмаксиллярний кут	126,8°	64	5,5	0,68	0,50	113,2°	139,0°
	Надперенісся	1,2	60	0,4	0,05	0,04	1,0	2,0
23a	Горизонтальна окружність — через офріон	495,9	32	12,5**	2,20	1,56	465,0	517,0
Індекси								
8:1	Черепний	76,0	99	3,9*	0,39	0,28	68,2	85,9
17:1	Висотно-повздовжній	73,2	78	2,7**	0,30	0,21	65,6	80,6
17:8	Висотно-поперечний	96,8	77	4,2	0,48	0,34	86,4	106,3
9:8	Лобно- поперечний	69,9	101	3,2	0,32	0,22	61,0	75,6
20:1	Висотно-повздовжній	62,6	81	3,7*	0,41	0,29	54,1	78,3
20:8	Висотно-поперечний	82,5	79	4,2*	0,48	0,34	74,7	98,5

Продовження Табл. 3 ►

Табл. 3. Продовження

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
10:8	Коронарно-поперечний	85,5	58	3,0	0,39	0,27	79,6	91,7
9:10	Широтний лобний	82,0	88	4,1*	0,43	0,31	72,4	94,3
45:8	Поперечний фацио-церебральний	92,8	47	4,0	0,59	0,42	82,5	102,3
48:17	Вертикальний фацио-церебральний	49,2	42	4,6*	0,71	0,50	41,6	71,1
9:45	Лобно-вильчатий	75,1	46	3,6	0,53	0,38	68,6	84,8
10:45	Коронарно-вильчатий	92,2	41	4,3*	0,68	0,48	82,9	103,9
40:5	Випинання обличчя	95,8	41	3,6	0,56	0,40	89,4	102,1
47:45	Загальнолицьовий	86,7	18	5,3	1,25	0,88	79,0	96,0
48:45	Верхній лицьовий	51,2	63	3,3	0,41	0,29	42,9	56,7
54:55	Носовий	50,0	74	3,7**	0,43	0,30	44,0	55,8
DS:DC	Дакриальний	47,2	76	8,9*	1,02	0,72	30,1	63,9
SS:SC	Симотичний	41,2	86	9,2**	0,99	0,70	22,0	63,9
MS:MC	Максило-фронтальний	36,7	48	6,7	0,96	0,68	24,8	52,9
52:51	Орбітний	79,5	87	5,6*	0,60	0,43	60,9	92,3

M — середня арифметична величина, n — кількість випадків, s — середні квадратичні відхилення, m (M) — похибка середньої арифметичної величини, ms — похибка середнього квадратичного відхилення.

* Перевищує середні величини квадратичного відхилення.

** Менше за середні величини квадратичного відхилення.

Табл. 4. Краніологічні серії Чернігово-Сіверщини та ті, які використовувались для порівняльного аналізу (чоловіки та жінки).

№ п/п	Група	Датування (ст.)	Краніологічний тип за В. Д. Дяченком
Давньоруські групи Чернігівської землі			
1	м. Любеч	XI–XII	неопонтійський
2	Шестовиця	IX–X	—
3	м. Чернігів (Загальна група)	X–XIII	понтійський та карпатський
4	хут. Зелений Гай	XI–XIII	неопонтійський
5	м. Путівль	XI–XIII	-
6	Ліскове (Листвен)	XI–XIII	неопонтійський
7	Сверяни (збірна серія)	XI–XIII	понтійський
8	Автуничі	XI–XIII	індо-дніпровський
9	Гушин	X–XII	понтійський
10	Липове	XI–XII	неопонтійський
11	Збірна сільська група Чернігово-Сіверщини (Автуничі, Гушин, сверяни, Ліскове, Липове, Шестовиця, хут. Зелений Гай)	IX–XIII	понтійський
Давньоруські групи Київської землі			
12	Київ-1 (Цвинтарі, досліджені 1973 р.)	XI–XIII	—
13	Київ-2 (Гора Щекавиця)	XI–XIII	—
14	Київ-3 (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X–XIII	—
15	Київ-4 (Верхній Київ, збірна серія)	XI–XIII	—

Продовження Табл. 4 ►

Табл. 4. Продовження

16	Григорівка (у статті за матеріалами могильника Григорівка, О. Д. Козак визначила, що чоловіча частина вибірки за шириною, профілюванням обличчя та випинанням носа наближається до Дунайсько-Дніпровського типу (Козак, О. Д. 2000, с. 70).	XI	—
17	Бучак	XI	—
18	Витачів	X–XIII	—
19	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI–XIII	—
20	Монастирок	XI–XIII	—
21	Юр'їв	XI–XII	—
22	Козаровичі (Дяченко, В. Д. 1993, с. 157).	XI–XIII	індо-дніпровський
Давньоруські групи Переяславської землі			
23	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне) (Після опрацювання сільського могильника Кам'яне з території Переяславської землі дослідник, використовуючи власну типологію, визначив, що черепи належать до індо-дніпровського типу (Дяченко, В. Д. 1984, с. 4–26)	IX–XII	індо-дніпровський
24	Переяслав-Хмельницький (2018)	XI–XIII	—
25	Желні	XI–XIII	неопонтійський
26	Воїнь	XII–XIV	неополський
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів			
27	Новогрудка	XI–XII	—
28	Дреговичі (збірна серія)	X–XIII	—
29	Кургани Брестської обл.	X–XIII	—
30	Кургани Гродненської обл.	X–XIII	—
Давньоруська група літописної Древлянської землі			
31	Возвягель	XI–XIII	—
Давньоруська група літописної Волинської землі			
32	Погориння (Дорогобуж та Пересопниця)	XII–XIII	неополський
Давньоруські групи Новгородської землі			
33	Стара Ладога (Земляне городище)	XI–XII	—
34	Південно-Східне Приладожжя	XI–XIII	—
35	Словени Новгородські (збірна серія)	XII–XIV	—
36	Бегунці (Жгорське плато)	XII–XIII	—
37	Лашковці (Жгорське плато)	XII–XVI	—
38	Сланцевський район Ленінградської обл. (Карелія)	XIII–XIV	—
Давньоруські групи Смоленської землі			
39	Стара Рязань-І	XI–XII	—
40	Стара Рязань-ІІ	XII–XIII	—
41	Смоленськ	XII–XIII	—
42	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X–XII	—
43	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X–XII	—
44	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X–XII	—
45	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X–XII	—
46	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-нижегородська група, кургани)	X–XII	—
Давньоруські групи Московської землі			
47	В'ятичі (збірна серія)	XII–XIII	—
48	Василів, середня течія Дністра	XII	—
49	Бранешти	X–XI	—
50	Галич (Крилос)	X–XIII	—

Для виявлення основних напрямків етногенетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції з Чернігово-Сіверщини та визначення її місця в системі антропологічних типів Київської Русі X–XIII ст., застосовувався міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу (Дерябин, В. Е. 2008, с. 212–229). Залучалися такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (b-br), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомаллярний та зигомаксиллярний кути, симотичний індекс і кут випинання носа.

Для порівняльного матеріалу залучено дані 45 чоловічих краніологічних серій II тис., які дослідили різні вчені (Табл. 4), зокрема 20 груп з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич (Рудич, Т. О. 2014, с. 251; Рудич, Т. О. 1999, с. 794–803; Рудич, Т. О. 2003, с. 135–142), київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький (Рудич, Т. О. 2014, с. 123); Витачів, Смоленськ, Псков, Київ-1, Стара Рязань (Алексеева, Т. И. 1973, с. 122–125); Путивль¹; Юр'їв (Орлов, Р. С. & Моця, А. П. & Покас, П. М. 1985; ², с. 137), Новогрудка (Саливон, І. І. 1971, с. 99); Верхній Київ, Гора Щекавиця в Києві (Козак, О. Д. 2010, с. 40); Ярославль (Гончарова, Н. Н. 2011, с. 206); Чернігів (Долженко, Ю. В. 2014, с. 49–84), Воїнь (Dołzenko, J. 2017, s. 31–50), Желні (Дяденко, В. Д. & Моця, О. П. 1986, с. 83–90; Долженко, Ю. В. & Прядко, О. О. 2016, с. 3–22). Погориння (Долженко, Ю. В. & Прищепа, Б. А. 2016, с. 165–190), Любеч (Веремейчик, Е. М. & Долженко, Ю. В. 2013, с. 18; Долженко, Ю. В. 2015, с. 3–39).

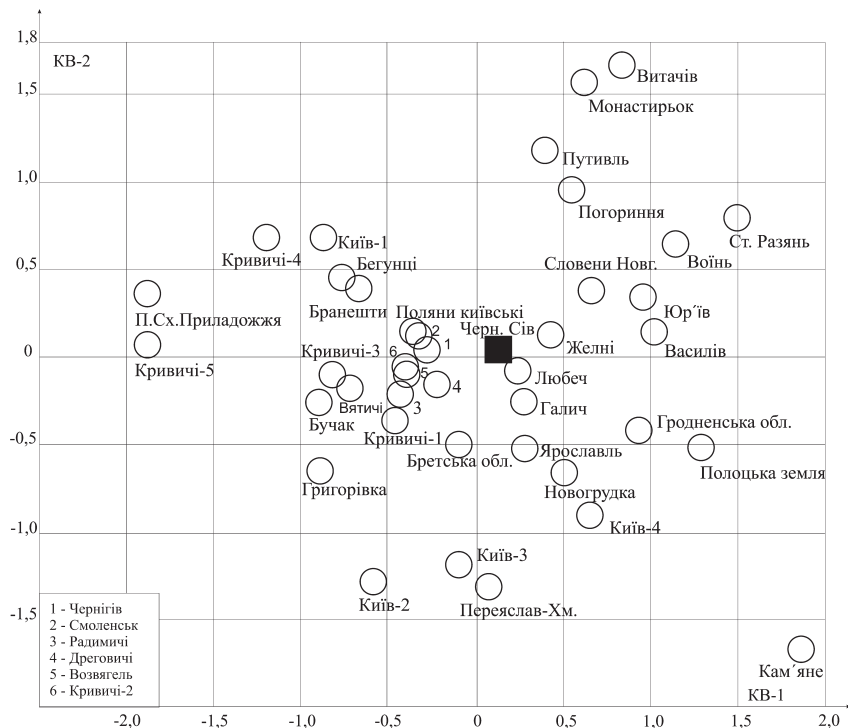
Поховання сільських мешканців та дружинників представлено матеріалами з 20 східнослов'янських могильників, які походять із ареалів практично всіх історичних племен: київських і переяславських полян, кривичів (п'ять груп), в'ятичів, радимичів, дреговичів, новгородських словен (Алексеева, Т. И. 1969; 1973, с. 123), Кам'яне (Дяченко, В. Д. & Покас, П. М. & Сухобоков, О. В. 1984, с. 9–13); Монастирок (Покас, П. М. 1987, с. 94–98; Покас, П. М. 1985, с. 99–100); Григорівка, Бучак (Козак, О. Д. 2010); Бранешти (Великанова, М. С. 1975, с. 111, 118); Південно-Східне Приладожжя (Санкіна, С. Л. & Козинцев, А. Г. 1995, с. 57–60); Бегунці (Хартанович, В. И. & Чистов, Ю. К. 1984, с. 74–105); полоцькі кривичі (Емельянчик, О. А. 2012, с. 165), збірні групи Брестської та Гродненської обл., які ототожнюють із західною гілкою дреговичів (Гравере, Р. У. 1999, с. 146–147).

До канонічного аналізу залучено 43 давньоруські групи (Табл. 3). За I канонічним вектором (КВ) (23,9% загальної дисперсії) чоловічі сільські чере-

¹ Покас, П. М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. Приложение I к плановой теме 81, 1984/81. Сухобоков О. В. Историко-культурное развитие южнорусских земель в IX–XIV вв. — НА ІА НАНУ, 1984. С. 181–212.

² Моця, О. П. & Орлов, Р. С. & Коваленко, В. П. & Покас, П. М. 1988. Чернігівська обл. Отчёт об исследованных Автуничского поселения в 1988 г. — НА ІА НАНУ, 1988/14. Т. 1.

Рис. 1. Порівняння 43 чоловічих серій методом канонічного аналізу за даними краніометрії у просторі I–II КВ.

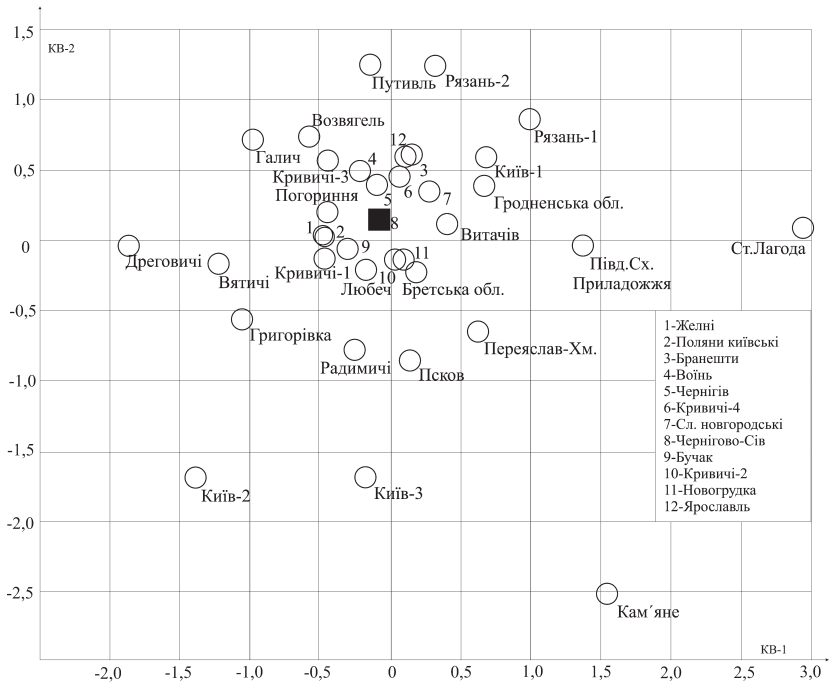

пи з Чернігово-Сіверщини, що отримали помірні додатні значення вектора (0,129), подібні до Любеча (0,240), Переяслава (0,074). На розподіл серій за цим КВ найбільше вплинули такі ознаки: виличний діаметр (0,441), ширина орбіт (0,243), кут випинання носових кісток (0,919).

За КВ II (18,1% загальної дисперсії) відзначається подібність досліджуваної групи, яка отримала малі додатні значення (0,043), до м. Чернігова (0,041). На розподіл серій вплинули довжина черепної коробки (−0,520), ширина носа (0,389) й висота орбіт (0,353).

За КВ III (11,3% загальної дисперсії) основні роз'єднувачі ознаки такі: поперечний (0,624) і висотний діаметр черепної коробки (0,463), висота обличчя (0,363), ширина лоба (0,514), назомалярний (0,587) та зигомаксиллярний (0,475) кути обличчя, симотичний індекс (−0,206). Простежується подібність досліджуваної серії, що отримала від'ємні значення вектора (−0,372), до таких збірних груп, як дреговичі (−0,358), Погориння (−0,324) та в'ятичі (−0,318).

Рис. 2. Порівняння 37 жіночих груп методом канонічного аналізу за даними краніометрії у просторі I–II КВ.

У цілому, візуально за двома КВ відзначимо статистичну і певну морфологічну подібність досліджуваної серії до м. Любеч, яку автор також відніс до Неопонтійського (Понтійського) антропологічного типу (Рис. 1).

Прикметно, що за кластерним аналізом (Дерябин, В. Е 2008, с. 230–276) уже на першому кроці кластеризації простежується близькість чоловіків Чернігово-Сіверщини до вибірки з м. Желні (дистанція 0,064).

Жіноча збірна серія з Чернігово-Сіверщини також порівнювалась за 14 описаними краніометричними ознаками. До порівняння залучалися 36 синхронних груп із Київської Русі. За КВ I (20,5% загальної дисперсії) жіночі сільські черепи з Чернігово-Сіверщини, що отримали малі від'ємні значення вектора (–0,079), подібні до міської серії Чернігова (–0,095).

За КВ II (16,2% загальної дисперсії) відзначається подібність досліджуваної групи, яка отримала малі додатні значення КВ (0,145), до м. Витачів (0,114), переяславських полянок (0,088), вибірки з Погориння (0,199), київських полянок (0,024) та, меншою мірою, Чернігова (0,393).

За КВ III (13,4% загальної дисперсії) простежується подібність жіночої групи, що отримала від'ємні значення вектора $(-0,535)$, до в'ятичів $(-0,521)$, дреговичів $(-0,477)$ та Погориння $(-0,650)$.

У цілому, за даними краніометрії, після канонічного аналізу виявлено подібність досліджуваної групи до черепів з Чернігова (Рис. 2).

За кластерним аналізом (Дерябин, В. Е. 2008; Дерябин, В. Е. 2009) уже на третьому кроці кластеризації простежується близькість жіночої групи Чернігово-Сіверщини до вибірки «новгородські словенки» (дистанція 0,597).

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки

1. Визначено, що об'єднана чоловіча група, яка складається зі 105 черепів характеризується доліхокранною черепною коробкою. Висотний діаметр середній за величиною. Вушна висота помірна. Широтні розміри лобної кістки перебувають у межах середніх величин. Обличчя середньо високе, мезогнатне. Орбіти помірно високі. Ніс малої висоти й середньо широкий, помірно випнутий. Перенісся високе. Зазначені риси будови носового відділу вказують на європеїдність. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Глибина іклової ямки в сільській групі мала. При використанні загальноприйнятої антропологічної типології виявилось, що чоловіча сільська серія наближається до Понтійського антропологічного типу східнослов'янських племен. Також чоловіча вибірка вкладається в доліхокранний середньолиций тип, куди входять сіверяни, радимичі, дреговичі, смоленські та тверські кривичі. Отже, не підтверджується припущення П. М. Покаса про те, що давньоруське населення як Чернігова, так і Чернігово-Сіверщини мало типову мезокранну черепну коробку. За нашими даними, при залученні нового матеріалу з Чернігово-Сіверщини та території Київської Русі, підтверджується висновки Т. І. Алексєєвої про взаємну подібність мешканців міста Чернігова та навколишніх сіл за антропологічними даними.

2. В цілому, виявлено статистичну і певну морфологічну подібність досліджуваної чоловічої серії до черепів із м. Любеч (Чернігово-Сіверщина), яку автор також відніс до Неопонтійського (Понтійського) антропологічного типу за В. Д. Дяченком, а також, певною мірою, до вибірки з м. Желні (Середня Наддніпрянщина).

3. Жіноча сільська група Чернігово-Сіверщини складається зі 103 черепів. Виявлено, що вони характеризуються мезокранною черепною коробкою. Довжина основи черепа та горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон помірні. Висотний діаметр черепної коробки середній. Лоб помірної ширини. Обличчя мезогнатне, помірної ширини та висоти, різко профільоване. Орбіти помірної висоти. Носовий отвір середньо широкий. Перенісся високе. Кут випинання носа великий. У цілому, за краніологічними ознаками жіночі черепи теж належать до великої європеїдної раси.

4. За класифікацією антропологічних типів, жіноча група з Чернігово-Сіверщини потрапляє до кола полянських племен (поляни київські), що характеризуються мезокранною черепною коробкою, середньою шириною обличчя і добрим випинанням мезоринного за покажчиком носа. Загалом, за даними краніометрії, після канонічного аналізу виявлено подібність досліджуваної групи до черепів з м. Чернігова. Отже, підтверджуються висновки Т. І. Алексєєвої про морфологічну подібність населення м. Чернігова та сільського населення Чернігово-Сіверщини.

5. Визначено, що жіноча та чоловіча сільські серії з Чернігово-Сіверщини склалися на різній антропологічній основі.

Алексєєв, В. П. & Дебєц, Г. Ф. 1964. *Краніометрия. Методика антропологических исследований*. М. : Наука, 1964.

Алексєєва, Т. І. 1973. *Этногенез восточных славян*. М. : Изд. МГУ.

Алексєєва, Т. І. 1969. Антропологічний склад населення давньоруських міст. *Матеріали з антропології України*. Вип. 4. С. 73–86.

Багалей, Д. І. 1882. *История Северной земли до половины XIV ст.: с картой и рис. К.* : Унив. тип. (И. И. Завадского).

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. М. : Наука.

Веремейчик, Е. М. & Долженко, Ю. В. 2013. Могильник XII–XIII вв. на Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010–2012 гг.). 5-я международная конференция «Алексєєвские чтения». Тезисы. М., 2013. С. 18.

Гончарова, Н. Н. 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии. Научный альманах*. Вып. 19. С. 202–216.

Гравере, Р. У. 1999. Одонтология восточнославянских народов. Восточные славяне. *Антропология и этническая история*. М. : Научный мир, 1999. С. 80–94.

Грушевський, М. С. 1992. *История Украины-Руси* : 11 т., 12 кн. К. : Наук. думка. Т. II. С. 8–314.

Дашкевич, Н. П. 1878. Болоховская земля и ее значение в русской истории. *Труды Киевского археологического съезда*. К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1878. Т. 2. С. 69–129.

Дєрябин, В. Е. 2009. *Антропология: курс лекций*. М.

Дєрябин, В. Е. 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. М. : МГУ.

Довнар-Запольский, М. В. 1891. *Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия*. Киев : И. Н. Кушнеров и К^о.

Долженко, Ю. В. 2014. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Історична антропология та біоархеология України*. Вип. 1. С. 49–84.

Долженко, Ю. В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай. *Археология*. № 2. К., 2013. С. 43–55.

Долженко, Ю. В. 2018. До краніології давньоруських поховань у с. Гушин. *Міжнародна науково-практична конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання» 21 листопада 2018 року. Тези доповідей*. К. 29–32.

Долженко, Ю. В. & Веремейчик, О. М. 2015. Населення селища Ліскове XII–XIII ст. за даними краніології. *Сіверщина в історії України. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK*. Вип. 8. С. 83–90.

Долженко, Ю. В. 2018b. Давньоруський комплекс Автуничі: за даними краніології. *Ніжинська Старовина*. Вип. 26 (29). С. 79–97.

Долженко, Ю. В. 2015. До краніології давньоруського населення Любеча. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія. Вип. 1. Ч. 1. С. 3–39.

Долженко, Ю. В. 2017. Курганний могильник Липове XI–XII ст. За даними краніології. *Історична пам'ять*. Вип. 36. С. 122–143.

Долженко, Ю. В. 2016. Нові краніологічні матеріали літописних сіверян X–XI ст. *Ніжинська Старовина*. Вип. 22 (25). С. 19–41.

Долженко, Ю. В. & Прищеп, Б. А. 2016. Антропологічні матеріали XI–XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці. *Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині*. Вип. 20. С. 165–190.

Долженко, Ю. В. & Прядко, О. О. 2016. Краніологія населення давньоруського міста Желні. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Вип. 38. Переяслав-Хмельницький. С. 3–22.

Дьяченко, В. Д. 1986. Антропологический состав средневековых восточных славян. *Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас*. М., 1986. С. 234–242.

Дяденко, В. Д. & Моця, О. П. 1986. Жовнинський могильник XI–XIII ст. *Археологія*. К. С. 82–90.

Дядченко, В. Д. 1993. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989*. К. : Наукова думка. С. 151–166.

Дядченко, В. Д. & Покас, П. М. & Сухобоків, О. В. 1984. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у села Каменное). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. К., 1984. С. 4–26.

Емельянич, О. А. 2012. Антропологический состав средневекового сельского населения Полоцкой земли по данным краніології. *Вестник Антропологии. Научный альманах*. Вип. 22. С. 161–173.

Зайцев, А. К. 2009. *Черниговское княжество X–XIII в.: избранные труды*. М. : Квадрига.

Зіневич, Г. П. 1962. До антропологии Шестовицького могильника. *Матеріали з антропологии України*. Вип. 2. С. 37–47.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. К. : Академічна періодика. 396 с.

Козак, О. Д. 2000. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я. *Археологія*. № 1. С. 67–81.

Коринний, Н. Н. 1992. *Переяславская земля X — первая половина XIII века*. К. : Наук. думка. 312 с.

Ляскоронский, В. Г. 1901. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сула. *Труды XI Археологического съезда*. Т. 1. С. 404–457.

Моця, О. П. 1997. Господарство давньоруського Автуничського поселення на Поліссі. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчя з дня народження Віктора Платоновича Петрова*. Львів. С. 209–215.

Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI ст. 1928. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Кн. 20.

Насонов, А. Н. 1951. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М. : Изд-во АН СССР.

Орлов, Р. С. & Моця, А. П. & Покас, П. М. 1985. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* К. : Наукова думка. С. 30–62. *Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия*. 1896. 288 с.

Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. 1950. [М].

Покас, П. М. 1992. Антропологічні матеріали з середньовічного могильника поблизу с. Березанка Чернігівської обл. *Веремейчик, О. М. & Коваленко, В. П. Грунтовий могильник XII ст. поблизу Чернігова*. Чернігів. Чернігівська старовина. С. 63–74.

Покас, П. М. 1985. Антропологічна характеристика середньовічного і сучасного населення Чернігівщини. *Перша Чернігівська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Чернігів. С. 99–100.

Покас, П. М. 1987. До антропології середньовічного населення р. Псел. *Археологія*. № 58. С. 94–98.

Покас, П. М. & Осадчий, Є. М. & Приймак, В. В. 2007. *Зелений Гай*. Полтава.

Покас, П. М. 1988. Антропологическая характеристика погребений. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. К. : Наукова думка. С. 136–138.

Покас, П. М. 1988b. Средневековое население среднего Подесенья — по данным антропологии. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* К. С. 118–127.

Покас, П. М. 1985. *Население Черниговской земли (по данным антропологии)*. Чернигов.

Рогинский, Я. Я. & Левин, М. Г. 1987. *Антропология*. М. : Высшая школа.

Рудич, Т. О. 2003. Антропологічний склад населення північних районів України X–XIII ст. (правий берег Дніпра). *Vita antiqua*. № 5/6. С. 202–214.

Рудич, Т. О. 1999. До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвггель). *Народознавчі зошити*. № 6. С. 794–803.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропологии*. К. : Майдан.

Рязанская земля. 1961. М., Издательство АН СССР.

Саливон, І. І. 1971. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новгородка. *Матеріали з антропологии України*. Вип. 5. С. 92–110.

Санкина, С. Л., & Козинцев, А. Г. 1995. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi. *Антропология сегодня*. СПб. Вип. 1. С. 90–107.

Санкина, С. Л. 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*. СПб. : Музей антропологии и этнографии, 2000.

Толочко, П. П. 1985. Киев и Чернигов в IX–XIII вв. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Тезисы докладов*. Чернигов. С. 8–11.

Харганович, В. И. & Чистов, Ю. К. 1984. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниометрическом исследовании). *Проблемы Антропологии древнего и современного населения севера Евразии*. Л. : Наука. С. 74–105.

Ясновська, Л. В. 2010. Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. *Археологія і давня історія України*. Вип. 1. С. 216–225.

Ясноўська, Л. В. 2010б. *Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону*. Автореферат дис. ... кандидата історичних наук. 07.00.01. Історія України. Чернігів, 23 с.

Dolzenko, J. 2017. Wariatywnosc terenowa w badaniu kraniologicznym ludnosci Czernihowa w X–XIII w. *Znanstve na misel journal. The journal is registered and published in Slovenia*. Vol. 1. № 10 Slovenia. Ljubljana. P. 31–50.

Alekseev, V. P. & Debec, G. F. 1964. *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij [Craniometry. Methods of Anthropological Studies]*. Moskva: Nauka, 1964. [In Russian].

Alekseeva, T. I. 1973. *Jetnogenez vostochnyh slavjan [Ethnogenesis of Eastern Slavs]*. Moskva : Izd. MGU. [In Russian].

Aleksieieva, T. I. 1969. Antropolohichniy sklad naselennia davnoruskykh mist [Anthropological Compound of Kyiv Rus Cities Inhabitants]. *Materialy z antropolohii Ukrainy*. Vyp. 4. S. 73–86. [In Ukrainian].

Bagalej, D. I. 1882. *Istorija Severskoj zemli do poloviny XIV st.: s kartoj i ris [History of Siverian Land Until Middle 14th Cent.: with Map and Illustrations]*. Kyiv : Univ. tip. (I. I. Zavadskogo). [In Russian].

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ja [Paleoanthropology of the Region between Prut and Dnister]*. M. : Nauka. [In Russian].

Veremejchik, E. M. & Dolzhenko, Ju. V. 2013. Mogil'nik XII–XIII vv. na Zamkovoju gore v Ljubeche (po materialam raskopok 2010–2012 gg.) [Burial Ground of the 12th — 13th Cent. on the Castle Mound in Luibech]. *5-ja mezhdunarodnaja konferencija «Aleksievskie chtenija». Tezisy*. M., 2013. S. 18. [In Russian].

Goncharova, N. N. 2011. Formirovanie antropologicheskogo raznoobrazija srednevekovyh gorodov: Jaroslavl', Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropological Variability of Medieval Cited: Jaroslavl, Dmitrov, Kolomna]. *Vestnik antropologii. Nauchnyj al'manah*. Vyp. 19. S. 202–216. [In Russian].

Gravere, R. U. 1999. Odontologija vostochnoslavjanskih narodov. Vostochnyje slavjane [Odontology of Eastern Slavs. Eastern Slavs]. *Antropologija i jetnicheskaja istorija*. Moskva : Nauchnyj mir, 1999. S. 80–94. [In Russian].

Hrushevskiy, M. S. 1992. *Istoriiia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]* : 11 t., 12 kn. Kyiv : Nauk. dumka. T. II. S. 8–314. [In Ukrainian].

Dashkevich, N. P. 1878. Bolohovskaja zemlja i ee znachenie v russkoj istorii [Bolokhov Land and its Role in Russian History]. *Trudy Kievskogo arheologicheskogo s#ezda*. Kiev : Tip. Imp. Un-ta Sv. Vladimira, 1878. T. 2. S. 69–129. [In Russian].

Derjabin, V. E. 2009. *Antropologija: kurs lekcij [Anthropology: Course of Lectures]*. Moskva [In Russian].

Derjabin, V. E. 2008. *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov [Course of Lectures on Multidimensional Anthropolgy for Anthropologists]*. M. : MGU. [In Russian].

Dovnar-Zapol'skij, M. V. 1891. *Ocherk istorii Krivichskoj i Dregovichskoj zemel' do konca XII stoletija [Essay about History of Krivich's and Drevlians' Lands Until Late 12th Cent.]*. Kyiv : I. N. Kushnerov i K°. [In Russian].

Dolzhenko, Yu. V. 2014. Antropolohichniy sklad davnoruskoho Chernihova [Anthropological Compound of Ancient Russian Chernihiv]. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*. Vyp. 1. S. 49–84. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. Antropologichni materialy z davnoruskoho kurhannoho kompleksu u khutora Zelenyi Hai [Anthropological Materials from Zelenyi Hai, the Ancient Rus Barrows Burial Ground]. *Arkheolohiia*. № 2. Kyiv, 2013. S. 43–55. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2018. Do kraniolohii davnoruskykh pokhovan u s. Hushchyn [About the Craniology of Ancient Russian Entombments near Hushchyn Village]. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «VII Mizhdystsyplynarni humanitarni chytannia» 21 lystopada 2018 roku. Tezy dopovidei*. Kyiv. 29–32. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Veremeichyk O. M. 2015. Naseleattia selyshcha Liskove XII–XIII st. za danymy kraniolohii [The XII–XIII's Population of Liskove Village According to Craniological Data]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. Vyp. 8. S. 83–90. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2018b. Davnoruskyi kompleks Avtynychi: za danymy kraniolohii [Ancient Russ Complex of Avtunich: by the Data of Craniology]. *Nizhynska Starovyna*. Vyp. 26 (29). S. 79–97. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2015. Do kraniolohii davnoruskoho naseleattia Liubecha [Concerning Craniology of Ancient Russ Population of Lyubech]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: istoriia*. Vyp. 1. Ch. 1. S. 3–39. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2017. Kurhannyi mohyl'nyk Lypove XI–XII st. Za danymy kraniolohii [Burial Mound Grave of 11th — 12th Centuries' Lypove According to Craniological Data]. *Istorychna pam'iat*. Vyp. 36. S. 122–143. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. 2016. Novi kraniologichni materialy litopysnykh siverian X–XI st. [New Craniological Materials of Chronicle of Northerners 10–11 Centuries]. *Nizhynska Starovyna*. Vyp. 22 (25). S. 19–41. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Pryshchepa, B. A. 2016. Antropologichni materialy XI–XIII st. pohorynskykh mist Dorohobuzha i Peresopnytsi [Anthropological Materials of X–XIII centuries from Towns of Upper Goryn' River Region — Dorogobuzh and Peresopny]. *Materialy doslidzhennia arkheolohii Zakarpattia i Volyni*. Vyp. 20. C. 165–190. [In Ukrainian].

Dolzhenko, Yu. V. & Priadko, O. O. 2016. Kraniolohiia naseleattia davnoruskoho mista Zhelni [The Population of Old Rus' Town Zhelny after Craniological Materials]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei*. Vyp. 38. Pereiaslav-Khmelnytskyi. S. 3–22. [In Ukrainian].

D'jachenko, V. D. 1986. Antropologicheskij sostav srednevekovykh vostochnykh slavjan [Anthropological Compound of Medieval Eastern Slavs]. *Problemy jevoljucionnoj morfologii cheloveka i ego ras*. Moskva, 1986. S. 234–242. [In Russian].

Diadenko, V. D. & Motsia, O. P. 1986. Zhovnynskyi mohyl'nyk XI–XIII st. [Burial Ground of the 11th — 13th Cent. in Zhovnyno]. *Arkheolohiia*. Kyiv. S. 82–90. [In Ukrainian].

Diachenko, V. D. 1993. Antropologichnyi sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (XI–XIII st.) [Anthropological Compound of Medieval Kyiv and Its Outskirts (the 11th — 13th Cent.)]. *Starodavniy Kyiv. Arkheologichni doslidzhennia 1984–1989*. Kyiv : Naukova dumka. S. 151–166. [In Ukrainian].

Djachenko, V. D. & Pokas, P. M. & Suhobokov, O. V. 1984. Drevnerusskoe naselenie Levoberezhnoj Ukrainy (po materialam mogil'nika u sela Kamennoe) [Ancient Russian Inhabitants of the Left Bank Ukraine (According to the Data of Burial Ground Near Kamennoe Village)]. *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naselenija na territorii Ukrainy*. Kyiv, 1984. S. 4–26. [In Russian].

Emel'janchik, O. A. 2012. Antropologicheskij sostav srednevekovogo sel'skogo naselenija Polockoj zemli po dannym kranologii [Anthropology of Medieval Rural Population of the Polotsk Land by Craniological Data]. *Vestnik Antropologii*. Nauchnyj al'manah. Vyp. 22. S. 161–173. [In Russian].

Zajcev, A. K. 2009. *Chernigovskoe knjazhestvo X–XIII v.: izbrannye trudy [Chernigov Principality in the 10th — 13th Cent.: Select Works]*. Mjjskva : Kvadriga. [In Russian].

Zinevych, H. P. 1962. Do antropolohii Shestovytskoho mohylnyka [Concerning Anthropology of Burial Ground in Shestovytsia]. *Materialy z antropolohii Ukrainy*. Vyp. 2. S. 37–47. [In Ukrainian].

Kozak, O. D. 2010. Kyiany kniazhoi doby [Kyivans of the Epoch of Princes]. *Bioarkheolohichni studii*. Kyiv : Akademichna periodyka. 396 s. [In Ukrainian].

Kozak, O. D. 2000. Antropolohichni sklad ta morfofiziolohichni rysy davnoruskoho naselennia Serednoho Podniprov'ia [Anthropological Compound and Morphophysiological Features of the Inhabitants of Central Dnieper River Region]. *Arkheolohiia*. № 1. S. 67–81. [In Ukrainian].

Korinnij, N. N. 1992. *Perejaslavskaja zemlja X — pervaja polovina XIII veka [Perejaslav Land in the 10th — the 1st Half of 13th Cent.]*. Kyiv : Nauk. dumka. 312 s. [In Russian].

Ljaskoronskij, V. G. 1901. Gorodishha, kurgany i dlinnie (zmievye) valy v basejne r. Sula [Settlement Sites, Burial Mounds and Long (Zmievy) Ramparts in Sula River Basin]. *Trudy XI Arheologicheskogo s#ezda*. T. 1. S. 404–457. [In Russian].

Motsia, O. P. 1997. Hospodarstvo davnoruskoho Avtunychskoho poselennia na Polissi [Household of Ancient Russian Settlement Avtunychi in Polissia Region]. *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'ian. Zbirnyk naukovykh statei prysviachenyi 100-richchia z dnia narodzhennia Viktora Platonovycha Petrova*. Lviv. S. 209–215. [In Ukrainian].

Narys istorii kolonizatsii Siverskoj zemli do pochatku XVI st. [Essay on the History of Siverian Land Colonization until Early 16th Cent.]. 1928. Zapyisky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN. Kn. 20. [In Ukrainian].

Orlov, R. S. & Mocja, A. P. & Pokas, P. M. 1985. Issledovaniija letopisnogo Jur'eva na Rosi i ego okrestnostej [Studies in Annalistic Yuriiv on Ros and Its Outskirts]. *Zemli Juzhnoj Rusi v IX–XIV vv*. Kyiv : Naukova dumka. S. 30–62. [In Russian].

Ocherk istorii Polockoj zemli do konca XIV stoletija [Essay on the History of Polotsk Land until Late 14th Cent.]. 1896. 288 s. [In Russian].

Ocherki po istorii Galicko-Volynskoj Rusi stoletija [Essay on the History of Galich and Volyn Rus]. 1950. [M]. [In Russian].

Pokas, P. M. 1992. Antropolohichni materialy z serednovichnoho mohylnyka poblyzu s. Berezanka Chernihivskoi obl. [Anthropological Materials from Medieval Burial Ground near Berezanka Village in Chernihiv Region]. *Veremeichyk, O. M. & Kovalenko, V. P. Hruntovyi mohylnyk XII st. poblyzu Chernihova*. Chernihiv. Chernihivska starovyna. S. 63–74. [In Ukrainian].

Pokas, P. M. 1985. Antropolohichna kharakterystyka serednovichnoho i suchasnoho naselennia Chernihivshchyny [Anthropological Characteristic of Medieval and Contemporary Population of Chernihiv Region]. *Persha Chernihivska naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva*. Chernihiv. S. 99–100. [In Ukrainian].

Pokas, P. M. 1987. Do antropolohii serednovichnoho naselennia r. Psel [Concerning Anthropology of Medieval Population of Psel River]. *Arkheolohiia*. № 58. S. 94–98. [In Ukrainian].

Pokas, P. M. & Osadchyi, Ye. M. & Pryimak, V. V. 2007. *Zelenyi Hai [Zelenyi Hai]*. Poltava. [In Ukrainian].

Pokas, P. M. 1988. Antropologicheskaja charakteristika pogrebenij [Anthropological Characteristic of Entombments]. *Slavjanskije pamjatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. K. : Naukova dumka. S. 136–138. [In Russian].

Pokas, P. M. 1988b. Srednevekovoe naselenie srednego Podesen'ja — po dannym antropologii [Medieval Population of Central Desna River Region according to Anthropological Data]. *Chernigov i ego okruga v IX–XIII vv.* Kyiv. S. 118–127. [In Russian].

Pokas, P. M. 1985. *Naselenie Chernigovskoj zemli (po dannym antropologii) [Population of Chernigov Region according to (Anthropological Data)]*. Chernigov. [In Russian].

Roginskij, Ja. Ja. & Levin, M. G. 1987. *Antropologija [Anthropology]*. M. : Vysshaja shkola. [In Russian].

Rudych, T. O. 2003. Antropolohichniy sklad naselennia pivnichnykh raioniv Ukrainy X–XIII st. (pravyi bereh Dnipro) [Anthropological Compound of Population of Northern Regions of Ukraine (the 10th — 13th Cent., Right Bank of Dnipro)]. *Vita antiqua*. № 5/6. S. 202–214. [In Ukrainian].

Rudych, T. O. 1999. Do pytannia pro antropolohichniy sklad naselennia Ukrainy X–XIII st. (za materialamy rozkopok mista Vozviahel) [On the Issue about Anthropological Compound of Population of Ukraine in the 10th — 13th Cent. (According to Materials from the Excavations of Vozviagel Town)]. *Narodoznavchi zoshyty*. № 6. S. 794–803. [In Ukrainian].

Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I–II tysiacholittia za materialamy antropologii [Population of Central Dnipro River Region in the 1st — 2nd Mill. According to Anthropological Data]*. Kyiv : Maidan. [In Ukrainian].

Rjazanskaja zemlja [Ryazan Land]. 1961. M., Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].

Salyvon, I. I. 1971. Kraniolohichna kharakterystyka serednovichnoho naselennia m. Novohrudka [Craniological Characteristic of Medieval Population of Novohruok Town]. *Materialy z antropologii Ukrainy*. Vyp. 5. S. 92–110. [In Ukrainian].

Sankina, S. L., & Kozincev, A. G. 1995. Antropologicheskaja charakteristika serii skeletov iz srednevekovykh pogrebenij Staroj Ladogi. [Anthropological Characteristic of the Series of Skeletons from Medieval Entombments of Staraya Ladoga] *Antropologija segodnja*. SPb. Vyp. 1. S. 90–107. [In Russian].

Sankina, S. L. 2000. *Jetnicheskaja istorija srednevekovogo naselennija Novgorodskoj zemli po dannym antropologii [Ethnic History of Medieval Population of Novgorod Land According to Anthropological Data]*. SPb. : Muzej antropologii i jetnografii, 2000. [In Russian].

Tolochko, P. P. 1985. Kiev i Chernigov v IX–XIII vv. [Kyiv and Chernihiv in the 11th — 13th Cent.]. *Chernigov i ego okruga v IX–XIII vv.* Tezisy dokladov. Chernigov. S. 8–11. [In Russian].

Hartanovich, V. I. & Chistov, Ju. Kyiv. 1984. Antropologicheskij sostav srednevekovogo naselennija Izhorskogo plato (primenenie dvou modelej faktornogo analiza v kraniometricheskom issledovanii) [Anthropological Compound of Medieval Population of Izhora Plateau (Apply of Two Models of Combined Analysis in Craniometric Study)]. *Problemy Antropologii drevnego i sovremennoho naselennija severa Evrazii*. Leningrad : Nauka. S. 74–105. [In Russian].

Yasnovska, L. V. 2010. Davnoruski starozhytnosti Chernihivshchyny v doslidzhenniakh viddilu davnorusskoi ta serednovichnoi arkeolohii IA NAN Ukrainy [Ancient Russian Antiquities of Chernihiv Region in Studies of Department of Ancient Russian and Medieval Archaeology of IA NAS of Ukraine]. *Arkeolohiia i davnja istoriia Ukrainy*. Vyp. 1. S. 216–225. [In Ukrainian].

Yasnovska, L. V. 2010b. *Davnoruski starozhytnosti Chernihivshchyny v istoryko-kulturnomu prostori ta naukovomu zhytti rehionu [Ancient Russian Antiquities of Chernihiv Region in Historical and Cultural Space and Scientific Life of Region]*. Avtoreferat dys. ... kandydata istorychnykh nauk. 07.00.01. Istoriiia Ukrainy. Chernihiv, 23 s. [In Ukrainian].

Dołzenko, J. 2017. Wariatywnosc terenowa w badaniu kraniologicznym ludnosci Czernihowa w X–XIII w. [Regional Variability in Craniological Studies of Chernihiv Population of the 10th — 13th Cent.]. *Znanstve na misel journal. The journal is registered and published in Slovenia*. Vol. 1. № 10 Slovenia. Ljubljana. P. 31–50. [In Polish].

УДК 94(061.236.6):323.281+340.12

DOI: 10.20535/2307-5244.47.2019.158268

М. Джафаров

*Інститут історії ім. А. Бакиханова
Національної академії наук Азербайджану*

M. Jafarov

*Institute of History named after A. A. Bakikhanov
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan*

ЗНАЧУЩІСТЬ ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ У ПЕРІОД ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

Key Features of Secret Societies in the Period of Crusades

Статтю присвячено особливостям відносин таємних товариств у період Хрестових походів: початок Хрестових походів, причини того, що папський престол закликав виступити проти ісламу, а також особливості боротьби таємних товариств за звільнення Єрусалима. На базі різноманітних джерел досліджуються дії таких таємних товариств як тамплієри й асасіни, їх відносини та взаємовигідна співпраця. Проаналізовано історичну роль таємних товариств, їх вплив на політичне життя в часи Хрестових походів.

Ключові слова: асасіни, тамплієри, Хрестові походи, Середній Схід, султан Салах ах-Дін, Річард Левове Серце, Іран, Римська імперія, Урбан II.

The article explores the historical role of the secret societies in the Middle East and their relationships with the Vatican during the Crusades. Through archival documents and scientific sources the author conducts research on the influence of the Assassins and Templars on the policy of the Middle East during the modernity.

Keywords: Assassins, Templars, Crusades, Middle East, Sultan Salah Ah-Din, Richard Lionheart, Iran, Roman Empire, Urban II.

У статті досліджено історичну роль таємних товариств Середнього Сходу, їх відносини з Ватиканом у період Хрестових походів. На базі пер-